

ՄՈՎՍԵՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

«Մովսէս Կաթողիկոսն ի Սիւնեաց աշխարհէն,
որ եղեւ Լուսաւորիչ արեւելեաց մասին աշ-
խարհիս եւ նորոգող Ս. Էջմիածնի»:

Առաջել Դավրիժեցի

ԾՆՈՒՆԴԸ – ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԱԻԱԶԱՆԸ

Մովսէս Տաթեւացի ծնած է Սիւնեաց հարաւը, Բաղը գաւառին –
որ կոչուած է նաեւ Աճանան եւ Քաջուռնիք – Ոստանան գիւղը, ուր
Ժ. դարէն կար փոքրիկ եկեղեցի մը: Ծննդեան թուականը 1577–1578
տարիներուն մէջ է. մեծագոյի ծնողքի զաւակ է, 1628ին Մկրտիչ Զու-
ղայեցիի դրած երգին համաձայն:

Ունեցած է փոքր քոյր մը, որու միակ զաւակը կոչուած է Գրի-
գորիս, որ եղած է «կրօնաւոր բարեսէր», վարքով խստակրօն:

Մովսէսի մօտիկ ազգական եղած է Տաթեւի Յովհաննէս Արքե-
պիսկոպոսը, զոր Սարգիս գրիչ կը յիշէ 1635ին, որու համար վը գրէ
թէ «ձեռնադրեաց եւ կացոյց զսա ի Ս. Աթոռս»:

Մովսէս՝ պատանի մտաւ Տաթեւ, եւ հաւանօրէն 15ամեայ ստա-
ցաւ քահանայական ձեռնադրութիւն, իբր կուսակրօն քահանայ¹:

Աշակերտութիւնը Սրապիռն վրդ. Ուրեայեցիի մօտ

Գիտութեան ծարաւը զինքը մղեց մինչեւ Տիգրանապոլիս, Ամիդ
քաղաքը, ուր գոյութիւն ունէր արդէն ԺԶ. դարէն հռչակաւոր դպրոց
մը, եւ որ ծանօթ էր Սրապիռն վրդ. Ուրհայեցիի ուսուցմամբ²:

1. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884, էջ 217–241:
ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի, Վիեննա, 1936, էջ 1–9:
2. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, էջ 217: Ակինեան համաձայն է՝ Օրմանեանի, որ կ'ենթադրէ
(Ազգ. Բ. 2328–2329) թէ Մովսէս Արեղեան՝ Էջմիածին ծանօթացած ըլլալ Սրա-
պիռն Ուրհայեցիին ու աշակերտած:

Մովսէս արեղայ Երուսաղէմի մէջ

1610ին Մովսէս Երուսաղէմ է Գրիգոր Կեսարացիի հետ, որ դէպի Ամիդ շարունակեց իր ուղին, 10 Յուլիս 1610ին, Երուսաղէմի պարտաքերուն ելք մը գտնելու սահմանուած ժողովին մասնակցելու, Բարսեղ Վրդ. Բաղրէշեցիի եւ ուրիշ վարդապետներու հետ: Իսկ Մովսէս իր վարդապետին հրամանով Երուսաղէմէն անցած է Եգիպտոս, այցելելու Ղպտի Եկեղեցիի վանքերը, ծանօթանալու հին Հայրերու վանականութեան:

Երուսաղէմի մէջ որոշ ժամանակ մը Ս. Յարութեան գերեզմանին լուսարար ալ եղած է, ինչպէս վը գրէ Դավրիժեցիին, և սորված է մոմ սպիտակացնելու արուեստը: Երուսաղէմի մէջ հանդիպում ունեցած է Սաղմոսավանքի նախկին Առաջնորդ Սարգիս Եպս.ի և Կիրակոս ՔՀյ. Տրապիզոնցիի: Մովսէս ալ եղած է մէկը անոնցմէ՝ որոնք խորհուրդ տուին Սարգիս Եպս.ի, փոխանակ հետու վայրեր երթալու վանքեր հիմնելու, ուղղուիլ Սիւնիք եւ հայ հողերու վրայ քանալ ճղնարաններ. մանաւանդ որ Շահ Աբասի յաղթանակով Օսմանցիներու վրայ, երկրին մէջ վերաշինութեան հնարաւորութիւններ ծայր տուած էին:

Մովսէս Տաթեւացիին Երուսաղէմ գտնուած չըլանին, Գրիգոր Վրդ. Գանձակեցիի – Ս. Յակոբի Առաջնորդին – խոյժէ նուիրակութեամբ ղրկուած է, «վասն Երուսաղէմի, եւ զբազում արդիւնս ժողովակալ ի քրիստոնէից երեք յԵրուսաղէմ, առաջի Գրիգոր Եպս.ի», կը գրէ Առաքել Դավրիժեցի՝:

Մովսէս 1611ին վերադարձաւ Պոլիս, ուր իր Վրդ.ը, Գրիգոր Կեսարացիին, երրորդ անգամ ըլլալով՝ կը գրաւէր Պատրիարքութիւնը Բարձր Դրան հրամանագրով:

Գրիգոր Դարանաղցի, որ նոյն տարին Տրապիզոնէն դարձեալ Պոլիս եկած էր, երկրորդ անգամ ըլլալով հանդիպած էր Մովսէսի ու քանի մը ժամ խօսակցեց եղած էր իրեն: Դարանաղցի կը գրէ թէ՛ Մովսէս Աբեղան Գրիգոր Կեսարացիի մօտ էր տակաւին «ոչ ուսանելոյ սակս, այլ գաւաղան առնելոյ աղագաւ», այլապէս, կը շարունակէ գրել, նա իր խուցը առանձնացած՝ վը կարգար, սպասելով որ իր վարդապետը հաճի վատարել իրեն վարդապետական իշխանութեան տուչութիւնը՝:

5. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, էջ 218:

6. ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂԾԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 167-173:

Մովսէս արեղայ երուսաղէմի մէջ

1610ին Մովսէս երուսաղէմ է Գրիգոր Կեսարացիի հետ, որ դէպի Սմիթ շարունակեց իր ուղին, 10 Յուլիս 1610ին, երուսաղէմի պարտաքերուն ելք մը գտնելու սահմանուած ժողովին մասնակցելու, Բարսեղ Վրդ. Բաղիշեցիի եւ ուրիշ վարդապետներու հետ: Իսկ Մովսէս իր Վարդապետին հրամանով երուսաղէմէն անցած է Եգիպտոս, այցելելու Ղպտի Եկեղեցիի վանքերը, ծանօթանալու հին Հայրերու վանականութեան:

Երուսաղէմի մէջ որոշ ժամանակ մը Ս. Յարութեան գերեզմանին լուսարար ալ եղած է, ինչպէս վը գրէ Դավրիժեցին, եւ սորաւծ է մոմ սպիտակացնելու արուեստը: Երուսաղէմի մէջ հանդիպում ունեցած է Սաղմոսալանքի նախկին Առաջնորդ Սարգիս Եպս.ի եւ Կիրակոս Քհչ. Տրապիզոնցիի: Մովսէս ալ եղած է մէկը անոնցմէ՝ որոնք խորհուրդ տուին Սարգիս Եպս.ի, փոխանակ հետու վայրեր երթալու վանքեր հիմնելու, ուղղուիլ Սիւնիք եւ հայ հողերու վրայ քանալ ճգնադրաններ. մանաւանդ որ Շահ Աբասի յաղթանակով Օսմանցիներու վրայ, երկրին մէջ վերաշինութեան հնարաւորութիւններ ծայր տուած էին:

Մովսէս Տաթեւացին երուսաղէմ գտնուած չըլանին, Գրիգոր Վրդ. Գանձակեցիի – Ս. Յակոբի Առաջնորդին – կողմէ նուիրակութեամբ ղրկուած է, «մասն երուսաղէմի, եւ զբազում արդիւնս ժողովեալ ի քրիստոնէից երբեք յերուսաղէմ, առաջի Գրիգոր Եպս.ի», կը գրէ Առաքել Դավրիժեցի⁵:

Մովսէս 1611ին վերադարձաւ Պոլիս, ուր իր Վրդ.ը, Գրիգոր Կեսարացին, երրորդ անգամ ըլլալով՝ կը գրաւէր Պատրիարքութիւնը Բարձր Դրան հրամանագրով:

Գրիգոր Դարանաղցի, որ նոյն տարին Տրապիզոնէն դարձեալ Պոլիս եկած էր, երկրորդ անգամ ըլլալով հանդիպած էր Մովսէսի ու քանի մը ժամ խօսակից եղած էր իրեն: Դարանաղցի կը գրէ թէ Մովսէս Արեղան Գրիգոր Կեսարացիի մօտ էր տակաւին «ոչ ուսանելոյ սակս, այլ գաւաղան առնելոյ աղաղակ», այլապէս, կը շարունակէ գրել, նա իր խուցը առանձնացած՝ վը կարգար, սպասելով որ իր վարդապետը հաճի կատարել իրեն վարդապետական իշխանութեան տուչութիւնը⁶:

5. ԱՌ. ԳԱՎՐԻՃԵՑԻ, էջ 219:

6. ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամանակագրութիւն, երուսաղէմ, 1915, էջ 167-173:

Մովսէս Տաթևացիին՝ Վարդապետ (1612)

Գրիգոր Կեսարացին, ընաւորութեամբ խստապահանջ, միշտ կը յետաձգէր տալ իր աշակերտին Մովսէսին՝ վարդապետական դաւաճանը, որ արդէն 38ամեայ, վեց տարիէ ի վեր Կեսարացիի աշակերտութեան մէջ էր:

Առաքել Դավրիթեցին կը վկայէ թէ Պոլսոյ Ժողովուրդը, մասնաւորապէս Զուղայեցի ու Գողթնացի վաճառականները, որոնք Կ. Պոլիս կը գտնուէին, իրենց միջամտութեամբ հարկադրած են Կեսարացի Պատրիարքը, տալ իր աշակերտին վարդապետական դաւաճան: Առաքել կը գրէ. «ետ նմա դաւաճան վարդապետական մեծ հանդիսիւ»: Այնուհետեւ Մովսէս Վրդ. կը քարոզէր, «յամենայն եկեղեցիս ղԱւետարանն Գրիստոսի, վճիտ եւ պայծառ քարոզութեամբ»⁷:

Այլինեան այս տուչութեան թուականը կը գետնդէ 1612ին, որովհետեւ 1613ի կէսին Կեսարացին դահլիճէց հղած է:

Այնուհետեւ, կը գրէ Առաքել Դավրիթեցի, Մովսէս Վրդ. Կեսարացիի հրամանով՝ դացած է Տիգրանակերտ (Ամիդ), թէ՛ քարոզելու եւ թէ՛ այցելելու իր նախկին Վրդ.ին, Սրապիոն Ուրհայեցիի գերեզմանը:

1613 թուին, Մովսէս Վրդ.-ը դարձեալ Երուսաղէմ կը գտնենք: Ինքն ալ մէկն է անոնցմէ՝ որոնք ստորագրած են Աւետիս Կթղ.ի փողմէ – այդ թուականներուն երեք էին էջմիածնի Աթոռին մրցակիցները, մէկն ալ այս Աւետիս էջմիածնեցին, – վատարուած Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան փոնդակին, 5 Ապրիլ 1613ին: Զեռնադրեալն էր՝ Գրիգոր Վրդ. Գանձակեցին. իսկ ստորագրողները՝ յետ Աւետիս Կթղ.ին՝ Արդար Դաւիթ Եպս. եւ Մովսէս Վրդ. Տաթևացի: Արաբողութեան ներկայ եղող ուխտաւորներու թիւը մինչեւ 500 կը նշանակեն⁸:

7. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԹԵՑԻ, էջ 218-219:

8. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., էջ 68-73: Տե՛ս նաեւ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Աւետիս Կթղ. էջմիածնեցի (1594-1623), ՀԱ., 1935, էջ 27-28, 31:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՆԵՐԸ ԱՐԵԻԵԼԱՀԱՅՔԻ ՄԵՋ

Եկեղեցական դասը

ԺՋ. դարուն վերջերը, 1593 թուին, Դաւիթ Ե. Վաղարշապատեցի Կաթողիկոսը իր Աթոռին վրայ Պարսից արքունիքի փողմէ ծանրացող պարտքերը լաւագոյն կերպով հատուցանելու նպատակով, Մելքիսեդ Վրդ. Գառնեցին իբր Աթոռակից ձեռնադրած էր:

ԺԷ. դարու արշալոյսին (1603-1604), Շահ Աբաս Մեծին Արեւելահայութեան վրայ պարտադրուած բռնադադթը՝ արհաւիրքի մատնած էր ոչ միայն Ջուղայի բարեկեցիկ հայութիւնը, այլ առհասարակ հայ ժողովուրդը: Դաւիթ Կթղ. ժողովուրդին հետեւելով՝ դէպի Սպահան փոխադրուած էր, իսկ Մելքիսեդ էջմիածին մնացած: Այսպէս, ԺՋ-ԺԷ դարերուն կցման, ինչպէս փը դրէ Գրիգոր Դարանաղցին, էջմիածնի Աթոռին տխուրացը կը կրէին երեք կաթողիկոսներ. վերոյիշեալ երկուքէն զատ կար նաեւ Աւետիս Կաթողիկոսը: Ջուղայեցիները՝ չորրորդ մըն ալ աւելցուցին, 1603 թուին, ընտրելով Սրապիտն Վրդ. Ուրհայեցին, միշտ հետամուտ էջմիածնի Աթոռը ազատելու պարտքերու բռնէն: Եկեղեցական անբնականոն վիճակ մը, որուն սակայն հասած էր Աթոռը՝ նշաւակ քաղաքական բռնապետութեան:

Գրիգոր Դարանաղցի, ժամանակակից քրոնիկագիր, որ անձամբ ալ շրջած է Արեւելահայքի վանքերը, կը գրէ այս չորս կաթողիկոսներէն երկուքին համար, Մելքիսեդի ու Աւետիսի, թէ արեւոյ չթողուցին որ Եպս. չօծեն. «ըցաւ ամենայն երկիր սուտ եպիսկոպոսօք». կը հարուածէ իր սայրասուր գրիչով՝ յատկապէս Աւետիս ու Մելքիսեդ կաթողիկոսները, իբր անկարգ եւ «անառակութեանց սիրողք... եւ ցոփախօսք», տալով իր նախընտրութիւնը Դաւիթ Կաթողիկոսի՝ «Ժամանակակից պատմիչները եւ Յիշատակագիրները՝ նսեմ գոյներով կը նկարագրեն եկեղեցական դասին անկեալ վիճակը:

1650 թուին Յիշատակարան մը կը գրէ. «ընդ այս ժամանակս բնակին բարձեալ էր վարդապետ անուն յԱրեւելեան աշխարհէ. բայց եթէ կային եպիսկոպոսք՝ արժանի էին բաժնասանաց, զնալով արտաքոյ կրօնից իւրեանց: Վասն որոյ լոյսաւին խոպանացեալ էին մարդիկ ի գիտութենէ եւ ի գործոց»:

Նոյն գրիչը կը հակադրէ այսպիսի տխուր կացութեան դիմաց՝ կեցողածը նորընծայ Տաթեւացի Վարդապետին. «խիլ առաքելա-
շնորհ այրս այս Մովսէս, իբրեւ էարկ սերմն կենաց ի տունս Արեւե-
լեան, իսկոյն արմատացաւ, աճեաց եւ ետ պտուղ բաղմապատիկ...»²։

Առաքել ալ մուլթ գոյնեցող Վր զծէ վանականութեան վիճակը։
Ամէն արեւայ, կը գրէ, ունէր իր սեփականութիւնը, այդի, տուն,
ամբարանոց եւն., վանքին կալուածները մէջերնին բաժնաժէն եւ
ազդականներով կը վախճէին։

Իսկ զիւղերու երէցները յաճախ տախտակեալք ֆին, կը գրէ, կամ
հողադործութեամբ կը զբաղէին, ժամը լքած։ Բարոյականէ զուրկ,
երեկին. բացակայ էր ուսումն ու Ս. Գրքի հետ ընտանութիւնը։ Աշ-
խարհական դասը, երեսի վրայ լքուած եկեղեցականներուն կողմէ,
լաւագոյն չէին կրնար ըլլալ։

Այսպիսի անկում դարձանելու դիտումով՝ Մովսէս Տաթեւացի
եւ Պօղոս Մոկացի Վարդապետները, հետի կը շրջէին քարոզութեամբ,
«ոչինչ առնէին յումեքէ, այլ միայն փերակուրս, եւ դրոյր շարաթն
պահէին»։ միայն շարաթ եւ կիրակի օրերը կը լուծէին «նաւարկատեց
կեցակրովք», բայց ո՛չ գինի ո՛չ ալ միս կ'ուտէին, կը գրէ Առաքել
Դավիթեցի։ Ճիշտ այն պատճառով որ այս Վարդապետները իրենց
բարի օրինակով, ըստ Ս. Գրոց՝ կրօնաւորակմ սրբութեամբ եւ պա-
հօֆ կենցաղավարելով կը քարոզէին. «եպիտոսոսք դաւառաց եւ ա-
բեղայք վանորէից» չէին ակորժիր. վասնդի «որպէս փնքն մերկ էր
յամենայն աշխարհական նիւթոց, եւ պահօք եւ սրբութեամբ եւ կրօ-
նաւորական վարուք կեայր ըստ հրամանաց Ս. Գրոց, սոյնպէս եւ
քարոզէր իրենի ամենայն վանականաց...»։ ուստի մերժեցին, Վր գրէ,
իբր խարերայ հոչակելով, եւ ջանացին խանդարել «զաւհմանեալ
կարգս նոցա» եւ ամբաստանել ժամանակին իշխանաւորներուն³։

Գրիգոր Դարանաղցի ալ իր կարգին կը վկայէ թէ վանքերու ա-
բեղաները «սուտ եպիտոսոսք էին եղեալ, վասն միմեանց նախան-
ձուն եւ ոչ վասն այլ իրիք, ի սուտանուն կաթողիկոսացն, եւ թողեալ
էին զլուսազարդ վանորայսն»։ զիւղերը սիւռուած ալդիով, բուրա-
տանով, ոչխարներու հօտով Վր զբաղէին, մէկ մէկ կալուածատէրներ
դարձած. «կարեալ ֆին ի կանանց տանտիկնայս ի վարձու» հացթուփի
անուամբ։ Եւ կը յաւելու. ես Ռիթ (1600) թուին Սաղմոսապանք ե-
ղած եմ երեք տարիներ եւ աղանատես եղած եմ այս անկարգութեանց.
վշտով կը գիտէի, կը գրէ, պասի օրերուն թոյր եւ թերի կաթողիկո-
սաց ձիթալեբութիւնը, մանաւանդ Մեղքիսեղեկ Կաթողիկոսին։ Իսկ
Դաւիթ Կթղ., թէեւ ինքն ալ թուլամորթ ֆր եւ ցոյխաթօս, կը գրէ,

2. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Ամդ, քջ 85-89: Հմմտ. Արարատ, 1902, քջ 436:

3. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, քջ 220-223:

բայց դոնէ չէր ընդդիմանար այն վարդապետներուն՝ որոնք Աստուծոյ օրէնքները կը քարոզէին:

Շարունակելով Գր. Դարանաղցի կը գրէ. Մովսէս փոշոյէր քարեկարգել, կը ջանար բռնութեամբ հանել զանոնք «ի գիւղօրէիցն եւ յաիշտակել տայր բռնաւորացն զարտ եւ զարգիս նոցա եւ զամենայն իսլուածս եւ զտունս նոցա յաւարի տայր առնել եւ զիւրեանցն բռնութեամբ բերէր ի վարդս խստակրօնս...»: Շատեր անոնցմէ Մելքիսեղ Կաթողիկոսին կը դիմէին, անոր մօտ իրենց ապաստան գտնելու յոյսով⁴:

Հայ վանականութեան անկումը

ԺԵ. դարուն սկիզբները թէեւ կային Սիւնիքի մէջ՝ Տաթևի, Հերմոնի, Այրարատի մէջ՝ Այրիվանքի եւ Յովհաննավանքի մենաստանները, բայց օտար իշխողներու ատպատակութիւնները խամբեցուցեր էին կենսունակութիւնը այդ վանական փեղրոններուն:

Դավրիժեցի ԺԵ. դարու առաջին քառորդին համար կը գրէ. «Ոչ գոյր ի Ժամանակին յայմիկ Անապատ եւ կամ գիտող վարդաց կրօնաւորական վարուց, վասն քաղում հինից թշնամեաց եկեւոյց ի վերայ եւ վրդովմանց եւ աւերակաց աշխարհիս Հայոց. ամենեւին բնաջինջ եղեալ էր եւ բարձեալ նշոյլ եւ նշմարան առաքինի գործոց եւ բարի կարգաց յաշխարհէս Հայոց»⁵:

Անհատներ միայն, մղուած Ս. Հոգիէն, անմատոյց խորածորներու մէջ կը վարէին մենակեաց վեանք. անոնցմէ մէկը եղած էր Արազածի այն անանուն մենակեացը, որուն անշնչացած փմախքը վրօնաւորական սքեմի մէջ ամփոփեց Սարգիս Անբերդցի, Եպս. Սաղմոսավանքի, ու խորապէս տպաւորուած այդ հանդիպումէն, թողած աթոռը, Երուսաղէմ ուխտի գնաց⁶:

Տէր Կիրակոս ՔՀյ. Տրապիզոնցի ալ, այլի մնացած՝ յետ երկտասարդ հարաւ Հողին յանձնելու, նախ Սաղմոսավանք, ապա անոր Առաջնորդին հետքերուն վրայ՝ մինչեւ Երուսաղէմ գնաց, եւ համաձայնեցան միասին վերականգնել միակեցական կեանքը:

Գրիգոր Դարանաղցի, 1606 Յունիս 15ին անոնց հանդիպած է Երուսաղէմ. իր Աստուածաշունչի օրինակին մէջ կը յիշատակէ այս հանդիպումը «կամաւոր աղքատին Սարգիս Եպս.ին Սաղմոսավանքի, եւ Տրապիզոնցի վամաւոր աղքատին Տէր Կիրակոսին»: Կը գովէ անոնց խստակրօն կենցաղը⁷:

4. Գր. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, էջ 296-297:

5. ԱԹ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, էջ 153-158:

6. ԱՅՊ, էջ 249-251:

7. Գր. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, էջ 102:

Մինչ անոնք կը խորհէին Ս. Երկրի մէջ իրագործել այդ ծրագիրը, Մովսէս Տաթևացին, որ Երուսաղէմ ուխտի էր 1609-1610 տարիներուն, կ'առաջարկէ անոնց նոյնը իրագործել երթալ հայ հողի վրայ, Սիւնեաց աշխարհը. Կիրակոս կը ձայնակցի, կը նախընտրէ Պարսից թաղին տակ երթալ, ուր Շահը հայասէր էր: Ու 1611 փետրուար 25-ն յետոյ, — որ Գրիգոր Դարանաղցի ալ այդ թուականին զանոնք դեռ Երուսաղէմ կը յիշատակէր — Սարգիս ու Տէր Կիրակոս կը մեկնին դէպի Արեւելք: Քիչ ժամանակ Տաթև մնալէ յետոյ, կ'անցնին Զորոյ վանք, անկէ ալ Թանահատի վանք, ասկէ ալ դոհ չըլլալով՝ կ'անցնին հոն ուր այժմ են, կը դրէ պատմիչը՝ Մեծ Անապատը, եւ հոն է որ կը շինեն Կեկեղեցոյ խուցերը «ըստ պատշաճի Անապատի եւ միայնակեցի... նսեմ, մթին եւ փոքրագոյնս»: Այս կը պատահի 1611-1612 տարիներուն մէջ⁸: Դավրիժեցի կը գրէ. «Սոքա երկուքին արքս եղեն սկիզբն Անապատիս, եւ Անապատս եղեալ մայր եւ ծնող ամենայն Անապատաց եւ առիթ լուսաւորութեան աղբիս Հայոց»:

Նսեմ Մովսէս՝ նորընծայ վարդապետ, ինչպէս կը գրէ Առաքել, իր Վարդապետին Գրիգոր Կեսարացիի հրամանով, յետ այցելելու 1613ին Տիգրանակերտ Սրապիոն Ուրհայեցիին գերեզմանը, որ եղած էր իրեն անդրանիկ եւ սիրելազոյն Վարդապետը, մտաւ Սիւնիք՝ իր հայրենիքը:

1650 թուին Յիշատակարան մը, յետ հաստատելու թէ Մովսէս աշակերտած է Սրապիոն Վրդ.ին, թէ ժամանակ մը ի Կ. Պոլիս եւ Արեւմտահայկ. թեան մէջ շրջած է «առաքելաշնորհ քարոզութեամբ», անցաւ, կը գրէ, Արեւելք եւ «ի գաւառ իւր արար սկիզբն քարոզութեան եւ նորածն վարդապետութեան»: Էջմիածնի թիւ 2309 գրչագրին Յիշատակարանն ալ «նորածն» կ'որակէ անոր քարոզութիւնը, իբր յանդիմանութիւն տիրող թոյլ եւ անկարգ կենցաղին⁹:

Մովսէս Տաթևի վանքին մէջ

Մովսէս Վրդ. ինչպէս խոստացած էր Երուսաղէմ գտնուած օրերուն, 1613 թուին Սիւնիք վերադարձին, Տաթևի վանքը մտաւ, միանալով զինքը կանխող Սարգիս Եպս. Անթրոզցիի եւ Տէր Կիրակոսին: Ասոր կը վկայէ Մինաս երէց, 1613ին գրուած Հարանց վարքի Յիշատակարանին մէջ. «Նորընծայ եւ ի կրկին լուսատու հոգւոյ միւրոց զբարեւնապեան զՏէր Մովսէս Վրդ.ի բաղմապատիկ լուսաւորիչ աշխարհիս Հայոց գաւորք յԱնապատն Ստաթէի...»: Գրիչին քերա-

8. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ան, էջ 158-159:

9. ԱՅԴ, էջ 23-25:

Մովսէս յետ ներկայ ըլլալու Պօղոս Վրդ. Մովսէսին հետ Հօշանց Անապատին բացումին, 1615 թուին՝ առ Գրիգոր Կեսարացի գրած նամակին մէջ, ունի հետեւեալ անցքը. «... այժմ խորհուրդն մեր այս է հետ Պօղոս Վրդ.ին եւ անապատաւորացն եւ բարեպաշտ իշխանին Հայկազնոյ, որ դնամք ի Սպահան, քարոզեմք Զուլայեցւոցն դաստուածային բանն՝ ի սուրբ Հարցն կանոնաց»¹²:

Դաւիթ Վրդ Բաղիշեցի († 1673), իր համառօտ Յուշերուն մէջ, գրելով Ժէ. դարու առաջին քառորդի դէպքերէն, անուանի վարդապետները էին, Վրէժ, Մովսէս Վրդ. Տաթեւացի, որ չորս տարի յետոյ Կաթողիկոս եղաւ ու վերստին նորոգեց Ս. էջմիածին, եկեղեցին բովանդակ, պարիսպը, խուցերը «եւ ղիսաւարեալ աղղս Հայոց լուսաւորեաց կրկին լուսաւորիչն մեր», զոր թուլամորթ ու մարմնասէր Առաջնորդներ եղած էին. չորս Կաթողիկոսներ միատեղ կաշառելով Շահը՝ Աթոռ վը գրաւէին, որ խարխալած էր, զուրկ բարեղարգութենէ «գոմս խաշանց եղեալ»: Եւ եթէ քրիստոսադիր Աթոռը այսպէս, կրնանք երեւակայել անոր զաւակները: Փառք Աստուծոյ որ յարոյց Տաթեւացին, նման նախամարդարէ Մովսէսի, որ նորոգեց էջմիածինը «պերակացութեամբ աշակերտաց իւրոց ճշնաւորաց եւ անյաղթ փլիխսփայից, Տէր Փիլիպպոս սրբադան Վարդապետի... Խաչատուր Վրդ. Սպահանցի, միւս Խաչատուր Վրդ. Գողթն գաւառէն եւն»¹³:

Հարանց Վարքի Յիշատակարան մը՝ գրուած Դավրէժ, Աստուծոյ փառք կու տայ որ իր ատենները Անապատ հիմնուեցաւ, եւ զոյգ մեծ Վարդապետներու շնորհիւ, Մովսէս եւ Պօղոս, եկեղեցիներ շինուեցան, եւ իմ հոգեւոր հայրս «յԱզուլիս դպրատունն շինեաց», ուր 57 մանուկներ կ'ուսանէին, որոնց ուսուցիչը «Տէր Անդրէաս պատուական քահանայն» է¹⁴:

Այս շարժումին սկիզբները, 60 միաբանի հասած էին Մեծ Անապատի բնակիչները: Այսպիսի շարժումի պաշտպան եւ մեծագոյն մեկենասներէն եղած է Մելիք Հայկազն, որ «ի Քչտաղս երկրէ, ի Խանածախ գեղջէ» վը գրէ Դավրիժեցի:

Մելիք Հայկազն ալ անոնցմէ մէկն էր, որ երբ Շահ Աբաս Ա. Թուրքերու ձեռքէն առած էր Այրարատեան դաշտը, 1603ին՝ առանց մեծ դիմադրութեան՝ մինչեւ Կարս ու Երեւան, Օսմանեան սահմաններէն անցած էին Պարսից վրդմը, Արեւելեան Հայք: Այդ արշաւանքին ընթացքին մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էր Շահին, որու փոխարէն ստացած էր մելիքութիւն Սիւնեաց մէջ:

12. Ամդ, էջ 286: ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 87-88 եւ 197:

13. ԱՂԱՅԵԱՆՑ ՔՀԵ. ԳԻԻՏ, Դիւան Հայոց Պատմութեամ, Թիֆլիս, 1912, էջ 49-50:

14. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 86-90: Արարատ, 1902, էջ 438:

Քաջարի, ազնիւ, աստուածապաշտ իշխան մը եղած է: Ներսէս Վրդ.: Մովսէսի կը հիւսէ անոր բարեբաւաստութեանց գովքը, թէ Մեծ Անապատին միւսն էր եւ հայրական գորով կը տածէր անոր հանդէպ¹⁵:

Հայկազ իշխան Մովսէս Վրդ.ին ալ մեծապէս նպաստամատոյց եղաւ, ինչպէս կանխապէս եղած էր երկու կամաւոր աղքատներուն՝ Սարգիս Եպս.ին եւ Տէր Կիրակոսին, երբ անոնք 1611-1612ին Սիւնիք հասեր էին՝ հիմնելու Մեծ Անապատը:

1614ին Ադուլիս կը գտնուէր Շահ Աբասի կողքին, բանակին մէջ: Ինք եղաւ Մելքիսեղ Կթղ.ը ազատողը Շահին սպառնալիքներէն: Դաւլ-ըիժեցին զայս կը դնէ 1617ին. «Ի ժամանակի յայնմիւ արք խորհրդականք եւ երեւելիք որ էին ի դուռն արքային» խոճա նազար, իճճա Սուլթանումն, Միրվէլին ու Մելիք Հայկազն, որոնք թելադրեցին Կաթողիկոսին վճարել տուգանքը եւ ազատիլ:

1615ին իր հայրենի երկրին մէջ տեղի ունեցաւ հիմնարկումը Հօշանց Անապատին, Տէր Կիրակոս եւ Թումա Եպս.ի ձեռքով, ի Քըշտաղս, որուն նաւակատիւքը եղաւ Սեպուհաբերին, Ս. Խաչի տօնին, ներկայութեամբ նաեւ Մովսէս Վրդ.ին ու բաղմունթիւն եկեղեցականներու ու ժողովուրդին:

Հ. Սկիւնեան կը գրէ թէ Մեծ Անապատը քիչ ծաղկեցաւ, ի հեճոսկա հակառակութեանց որոնք կու գային Կաթողիկոսէն ու եպիսկոպոսներէ, զայդ՝ կը պարտի Մելիք Հայկազի պաշտպանութեան¹⁶:

Ժամանակակիցները Մովսէսին կը վերագրեն հիմնարկութիւնը կուսանաց արեւք վանքերուն: Անշուշտ մէկն է Կարբույ, յիշուած նաեւ Երեմիա Չէլէպիէն, երկրորդը՝ Հալիճորի եւ երրորդը՝ Շնհէրի, Սիւնիքի մէջ: Ասոնց նիւթական պէտքը ինքը Տաթեւացին կը հոգար:

Յիշատակադիր մը՝ հայ ազգին այս լուսաւորութիւնը նկարագրելով, «Կարգեաց Անապատս հիմգ» կը գրէ: Իսկ Ղուկաս Գառնեցի 1631ին, թուելով Մովսէսի գործերը՝ բաղմացուց, վլըսէ, վանքերը, «ունէր ընդ ձեռամբ յինքեան միաբանեալ ւղղաբար անլի քան 800», եւ թէ կը հոգար բոլորին պէտքը¹⁷:

Գրեգոր Դարմաղցի ալ կը գրէ թէ Մովսէս Վրդ. «գթիւ կրօնաւորացն բաղմացոյց ի վանորայս եւ ի լերինս անապատացն եւ երիս վանս կուսանաց վանանց կարգեաց. եւ հոգայր զամենայն պէտս եւ զկարիս նոցա. յառաջ զկանանցն հոգայր եւ ապա զարանցն», որովհետեւ առաջինները տկար էին, կը գրէ¹⁸:

15. ԱԿԻՆԵԱՆ, Անդ, էջ 183-187: Հայապատում, Հտ. Գ., էջ 398:

16. ԱԿԻՆԵԱՆ, Անդ, էջ 185-187:

17. Անդ, էջ 210:

18. ԳՐ. ԳԱՐԱՆԱՂՑԻ, էջ 297-300: ԱԿԻՆԵԱՆ, Անդ, էջ 209-210:

Մեծ Անապատին օրինակը վարակիչ եղաւ. վարդապետներ որոնք զայն ծաղկեցուցած էին, ուրիշ ճիւղաւորումներ ստեղծեցին: Այսպէս՝ Ներսէս Վրդ. Մոկացին ծաղկեցուց Լճայ Անապատը, եւ ուր վախճանեցաւ 1627 թուին: Տէր Կիրակոս Թումա Եպս. ին հետ, Հայկազն իշխանին մեկիջող թեան մէջ, Հօշանց դիւղը, յերկիրն ի Քշտաղս, հիմնեցին Անապատ մը, որուն եկեղեցիին նաւակատիքը տեղի ունեցաւ շքեղօրէն 1615 թուին:

Կարապետ Եպս. էջմիածնեցի Սեւանի մէջ հիմնեց Անապատ: Իսկ Արիստակէս Բարկուշատցի նոր Անապատ բացաւ Տանձափարախի մէջ: Դաւիթ Եպս. Շամքոցի նոյնանուն ձորը հիմնեց Անապատ ու կոչեց Չարեքաղետի Անապատ¹⁹:

Մեծ Անապատ մնաց Սարգիս Եպս., եւ ուր 1620ին մեռաւ: Յաջորդը եղաւ Արիստակէս Վրդ. Շամբեցի, եւ հոն ալ մեռաւ 1638ին: Սա էր Մովսէս Վրդ. ի ձեռնասուն աշակերտը²⁰:

Մովսէս Վրդ. ի մտքին մէջ հայ վանականութեան վերանորոգումը Հայաստանեայց Եկեղեցիին եւ հաւատացեալ ժողովուրդին ծառայութեան ուղղուած էր: Դպրոցներ պէտք էին՝ հայ մանուկին քրիստոնէական կրթութեան համար. այսպէս «ի պատշաճաւոր տեղիս», Աստապատ դիւղը, ի Շօռթ, Ագուլիսի դիւղաքաղաքը՝ դպրոցներ բացաւ, ուր կ'աւանդուէր «ուսումն հասարակաց մերս Եկեղեցւոյ», «վասն հաստատութեան հաւատոյս եւ վրօնիցս մերոյ» կը գրէ Առաքել Դավրիժեցի, այսինքն վարդալ ու կրօնական դիտելիքներ սորվեցնելու համար մանուկներու: Այս առաքելութեան մէջ ան իրեն գործակից ունէր Պօղոս Վրդ. Մոկացին:

Ագուլիսի դպրոցը ուր շուրջ վաթսուն աշակերտութիւն հաւաքած էին, յանձնուած էր Տէր Անդրէաս քահանայի խնամքին: Եւ թէ ինչ փորձանք հանեց սատանան, հակառակորդներու ձեռքով այս վարդապետներու գլխուն, կ'արտադրենք հոս՝ ինչպէս որ Գրիգոր Դարանաղցի կը պատմէ.

Շահ Աբաս հրամայած էր մանուկներուն «գլխի՛ք վուլակ»՝ ձգել, ինչ որ վարդապետները արգիլած էին, իբր անվարկ քրիստոնէութեան: Երէջ մը, Տէր Անդրէաս, կը հետեւի վարդապետներու հրահանգին ու ածիլել կու տայ տղոց գլխէն իսլամական ալը նշանը: Քահանային այս արարքը Շահին վը մատնեն, եւ Տէր Անդրէաս կը նահատակուի: Գրիգոր Դարանաղցիի համաձայն՝ մատնողը հայ աթեղայ մըն էր, Առաքել պատմիչ կը գրէ թէ պատասխանատուն այդ երկու վարդապետներն էին, Մովսէս ու Պօղոս: Շահը կը հրամայէ զանոնք կապել, ու մահուան վճիռ կ'արձակէ: Զուգայեցի Տորվաթաւորները

19. ԱԿԻՆԵԱՆ, Աձ, էջ 161-162:

20. Աձ, էջ 162-163:

կը միջամտեն. Շահը մահապատիժը կը փոխէ 500 թումանի տուգանքի: Ժողովրդական հանդանոցներում մինչև 700 թուման կը գոյացնեն, — այնչափ բարձր էր զոյգ Վարդապետներու վարկը, — 300 թումանով կ'աղատեն զոյգ Վարդապետները, յաւելլալ գումարն ալ կը գործածեն զերի ու բանտարկեալներու փրկանքին համար: Այս կը պատահի 1617 թուին²¹:

1619 թուին Մովսէս տակաւին Մեծ Անապատն է, ժամանակակից Յիշատակարանի մը համաձայն: Զոյգ Վարդապետները՝ թէև յարգուած էին ժողովուրդէն, բայց եկեղեցականներէն ոմանք չէին դարձրի խափանել անոնց քարոզութիւնը, որոնց հակառակորդ նկատուած է նաեւ, ժամանակակիցներէն, Մելքիսեղ Կաթողիկոս:

Այսպէս Դավրիժեցին կը գրէ թէ Մելքիսեղ՝ ունկնդիր հակառակորդներու քսութիւններուն, ընդդէմ այս երկու Վարդապետներուն, «նեղէր զՎարդապետն. բազում անգամ Կաթողիկոսն պատահալ աստ անդ՝ զսահմանալ կարգս նոցա խափանէր եւ զի՛ նոցանէ յառաջ կոչեալ զարսն՝ յետս ընկրկէր»²²:

Դրեցինք վերեւ թէ Մեծ Անապատն մեկնած էին Թումա Եպս. եւ Տէր Կիրակոս ԲՅՅ. «յերկիրն Բշտաղու, մերձ ի գեօղն Հօջանց», Մելիք Հայկազնի երկիրը՝ Անապատ մը հիմնելու, ուր Տէր Կիրակոս պիտի վախճանէր 1621 թուին:

Ներսէս Վրդ. Մովսէսն ալ մեկնեցաւ դէպի Վանայ Լիմ վղղին, տեղւոյն Անապատը ծաղկեցնելու, եւ ուր ինքն ալ պիտի վախճանի 1625 թուին:

Պօղոս Վրդ. Մովսէսն ալ, որ առանձնացած էր, ինչպէս նաեւ Սարգիս Եպս. Անբերդցին, 1620ին վախճանեցան:

Մովսէս Տաթեւացի կը մնար զրեթէ առանձին, զրկուելով իր լաւադոյն գործակիցներէն²³:

Հակառակորդները զինքն ալ այնքան նեղեցին, կը գրէ Դավրիժեցի, որ նա եւս «ղիւր փիւրնն եւ զգաւազանն եւ զխալիէն» Մելքիսեղին զրկեց՝ ըսելով. «որովհետեւ ոչ կամիս զքարոզութիւնն մեր, ահաւասիկ ա՛ռ ի քեզ զիշխանութիւնն մեր», կը դադրինք քարոզել, «եւ ընդ այդ եթէ իցեն մեղք ինչ՝ դու տացես պատասխանի Աստուծոյ»: Զաքարիա Սարկաւազ, վերջի իբր թէ լսած ըլլալ թէ Մելքիսեղ երկնաններու պահանջն էր՝ Մովսէսը հեռացնել Հայաստանէն²⁴:

Մելքիսեղ թէև Մովսէսի վերադարձուց անոր վարդապետական շքանշանները, բայց չդադրեցուց իր ընդդիմութիւնը անոր դէմ, կը գրէ Հ. Արիւնեան:

21. Գր. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, էջ 290-295: ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 90-91:

22. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, էջ 223:

23. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 92:

24. ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, էջ 224: ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 92-93:

Մշակութային գարթում

Մովսէս, որ աշակերտած էր Սրապիոն Վրդ. Ուրհայեցիի ու Գրիգոր Կեսարացիի, շրջած էր այլեւայլ տարիներ Արեւմտահայոթեան վեդդոնները, Ամիդ, Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ, ուստի տեղեակ հայ Եկեղեցւոյ կարիքներուն, հոգեսէր եւ ուսեալ Առաջնորդներու եւ Վարդապետներու պահանջին, չէր վրնար դոհանալ որ Մեծ Անապատը ծառայէր մի միայն միայնակեացներու հոգեւոր վեանքին: Ան պէտք է դառնար ընտիր վառարան մը եկեղեցականութեան: Ուսումը անհրաժեշտ էր:

Այս ուղղութեամբ իրենց աջակցութիւնը բերին՝

1. Տէր Կիրակոս, հիմնադիր Անապատի.

2. Պօղոս Վրդ. Մոկացի.

3. Ներսէս Վրդ. Մոկացի.

4. Թումա Եպս.

5. Դաւիթ Եպս.

6. Սարգիս Եպս. Պարոնտէր, «Հայրն Անապատին», որ յանձնառու եղաւ նիւթականը հոգալու:

Ասոնք Առաքել Դավրիժեցիի համաձայն՝ «բազում ժամանակս կացին ի միասին». Ակինեանի հաստատումով 1613-1620 տարիներուն²⁵:

Ուսման ծրագիրը, Վրդ գրէ Ակինեան, Դավրիժեցիէն հետեւցնելով, պէտք է եղած ըլլայ, Կ. գրչութեան արուեստը, Բ. ժամասացութիւն (?), Գ. Ս. Գիրք, Հին ու Նոր Կտակարան. յառաջադէմներուն՝ նաեւ «արտաքին գրոց ուսումն»:

Գրչութեան արուեստին մէջ փայլեցաւ Դաւիթ Եպս., որ վարպետը եղած է իրաւաստի գրիչին: Այս վերջինը, Տանձաւէրի մէջ օրինակած Աւետարանի մը մէջ, 1620ին, Վրդ յիշէ երախտագիտութեամբ իր վարպետը:

Ակինեան Վրդ գրէ թէ 1600էն սկսեալ, Արեւելեան Հայաստան, հաղուադէպ ք հանդիպիլ ձեռագիրի գրչութեան. այդ վերսկսած է Մեծ Անապատի հիմնադրումով, եւ Վրդ յիշատակէ 15 գրչութիւն, 1613-1633 տարիներու ընթացքին²⁶:

Մեղիսեղ երէց գրիչը, 1621ի Մաշտոցի մը Յիշատակարանին մէջ, «ի ժամանակս մեծի բարունապետի Մովսէսի եւ Սարգիս Պարոնտէր հօր» կը գրէ: Ուրիշ ժամանակակից գրիչ մը, Ժողովածոյի մը մէջ, օրինակուած Տանձափարախի Անապատը, «յառաջնորդութեամբ սուրբ Մենաստանիս Տեառն Մովսէսի, որ բարունական դա-

25. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 187-190:

26. Ամդ, էջ 193-195:

ւաղանաւ եւ բարձրադաս իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովուրդին, ախոյեան յաղթող ընդդէմ արիւսականացն եւ հերեպիովտաց, պահեսցէ Տէր Աստուած եւ զօրացուցէ ի կամս իւր. ամէն»:

Այս վկայութիւններուն վրայ յեցած՝ իրաւամբ կ'ենթադրէ Հ. Ակինեան թէ 1618-1620 տարիներուն, հաւանօրէն Մովսէս ստացած ըրայ Տանձափարախի առաջնորդութիւնը եւ յետոյ յանձնած զայն Արիստակէս Վրդ. Բարկուշատցիի, որ իր աշակերտն էր, եւ որ մինչեւ իր մահը († 1629) վարեց յիշեալ Անապատը²⁷:

Մովսէս Վրդ. Տաթեւացիի աշակերտները

Մովսէս Վրդ.ին աշակերտներէն, վրտսերագոյններէն տարիքով, Զաքարիա Վրդ. Վաղարշապատեցի, ունի շահեկան Յիշատակարան մը, 1658 թուին գրուած, իրեն սեփական Աստուածաշունչ դիրքին մէջ: Համառօտ մը արձանագրած է իր կենսագրութիւնը, եւ այդ առիթով կը թուէ նաեւ իր Վարդապետին, Մովսէս Տաթեւացիի, գլխաւոր աշակերտները: Կ'արտագրեն հոս միայն այդ հատուածը, քաղելով Հ. Ղ. Արիշանի Հայկարան հաւաքածոյն:

Զաքարիա Վաղարշապատեցի պարծանքով կը յայտնէ ինքզինքը աշակերտ «մեծի եւ տիեզերահռչակ երկրորդ Լուսաւորչին Հայոց» Մովսէս Գ. Կաթողիկոսին, որ նորոգեց, կ'ըսէ, Ս. Էջմիածինը: Ապա կը թուէ ութը գլխաւոր աշակերտներու անունները, այսպէս.

Ստաթեւի Անապատին մէջ իրեն աշակերտները եղած ենք, կը գրէ ա. Արիստակէս Վրդ. Շամբեցի, Բ. Իսրայէլ Վրդ. Մեղրեցի, Գ. «Ճշգրտահանն... եւ կենդանագրող քաջ քարտուղարն եւ աստուածադարձ վարդապետաց վարդապետն՝ իմաչատուր Կեսարացի, առաջնորդն Մեծին Զուղայու», Դ. «սրբազնամաքուր եւ բազմահանճար վարդապետն Փիլիպպոս», որ յաջորդեց Մովսէս Կթղ.ին՝ 1634 թուին, «լուսաւոր հովուապետութեամբ», քսան եւ մէկ տարիներու երկայնքին, Ե. իմաչատուր Վրդ.ն Երնջակեցի, որ ծաղկեցուց Ագուլեաց Ս. Թումայի Աթոռը, թէ՛ ըստ հոգեւորի եւ թէ՛ ըստ մարմնաւորի, Գ. «ծերունի մաքուր աղանին, կուսութեամբ պերճացեալն եւ հոգւով բարգաւաճեալն Յակոբ Վրդ.ն Ատապատեցի, որ և սա այս սրբանուէր եղբայր մեր զվանքն Ատապատու, որ ի վերայ Երասխայ վայ ի վատարս քարանձաւին, շինեալ պայծառացոյց զըզմանդակն, զպարխալն եւ զեկեղեցին, եւ զամենայն զորս ի նմա կան շինուածք», Է. «Եսայի Վրդ.ն Մեղրացի, ի զեղջէն Կարճաւակն կոչեցեալ, Առաջնորդ Երնջակայ սուրբ Կարապետին». շինած է եկեղեցին պարխալով, կովածոյ քարերով, Ը. «չնչին եւ եղուկ եղկելիս եւ ամենամեղ բիւ-

27. ԱՅՊ, էջ 195-196, ծանօթ. 15:

րուց եւ հաղարաց քանքարաց՝ Զաքարիա, ի տանէ Արարատեան, ի Վաղարշապատ շողակաթիկ Սուրբ Աթոռոյս էջմիածնի, Առաջնորդ Ամատունեաց սրբոյ Կարապետին, որ ի ստորոտս Արադածու, եւ ի դաւառիս Կարբոյ եւ Անբերդու»²⁸ :

Արինեան ալ յետ թուարկելու վերոյիշեալ ութ Վարդապետները, կը յաւելու նաեւ իբր աշակերտ Մովսէսի հետեւեալ անունները, քաղելով դանապան աղբիւրներէ. Ղուկաս Վրդ. Գրունեցի, որ վախճանած է 1634 թուին. Թումա Վրդ., Գրիգոր Վրդ.՝ քեռորդի Մովսէսի, Փիլիպպոս Եպս. Բջնոյ, Յովհաննէս Արքեպս. Տաթեւի, որ յաջորդած է Մեսրոպ Եպս.ի :

Կը խորհինք թէ ասոնցմէ Թումա Եպս. աւելի դործակից եղած է քան աշակերտ: Զաքարիա Վրդ.ի ցանկին մէջ ալ իբր աշակերտ Հէյրուած: Իսկ Փիլիպպոս Բջնոյ Եպս.ը, որ 1631 թուին նոյն ինքն Մովսէս Կթղ.էն Եպիսկոպոս օծուած է Բջնոյ վրայ, վը համարինք նոյն անձը ըլլայ Զաքարիա Վաղարշապատեցիի ցանկին «սրբազնամաքուր եւ բազմահանճար Վրդ.ն Փիլիպպոս»ին հետ, որ յաջորդեց Մովսէսին :

Քսան տարիներու ընթացքին իրագործուած այսպիսի դործունէութիւնը՝ Դավրիժեցին վը նախընտրէ վերագրել Սարգիս Եպս.ին ու Տէր Կիրակոսին. «եղեն սկիզբն Անապատիս եւ Անապատս եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն Անապատաց եւ առիթ լուսաւորութեան ազդիս Հայոց»: Շատեր եկան յարեցան անոնց, կը դրէ, ու կազմուեցան «արք պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք, արեղայք եւ երիցունք: Եւ ամենայն վանօրայք, որք ամայացեալք ի խաւարի կային՝ եղեն լցեալք միաբանօք, արեղայիւք եւ կրօնաւորօք, եւ գիւղօրայք՝ վարժ քրիցամբք»²⁹ :

Երեմիա Քէօմիւրճեանի դրուատիւքը, ուղղուած Փիլիպպոս Կաթողիկոսին, նախ կը պատշաճի Մովսէսի, վը դրէ Արինեան, որուն աշակերտ էր³⁰ :

Կը խորհինք թէ այդ վերածնունդին արժանիքը վը պատկոսնի վարդապետներու այն հոլիւն՝ որ կազմուեցաւ շնորհիւ Մեծ Անապատի հիմնադիրներուն, եւ սկզբնական շրջանին անոնց հետ սերտօրէն գործակցողներուն, այսինքն Մովսէս Վրդ. Տաթեւացի, Պօղոս Վրդ. Մոկացի եւ անոնց պատրաստած աշակերտներուն :

28. ԱԼԻՇԱՆ, Հայկաբան Ը. (ձեռագիր), էջ 987-988:

29. ԱՌ. ԴԱՎՐԺԵՅԻ, էջ 307:

30. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՅՊ, էջ 210-213:

Մովսէս Տաթեւացիին եւ Հայաստանեայց եկեղեցիին
բարեկարգութիւնը

Մովսէս Վրդ. կարեւոր դեր կատարեց եկեղեցական պաշտա-
մունքի վերանորոգութեան մէջ, որ մատնանշուած է 1642ի, Սաշա-
տուր Վրդ. Կեսարացիի խնամքով տպուած Ժամագրքին մէջ:

Ակինեան կը համարի որ Մովսէս իր աշակերտութիւնը Ամիդի
մէջ անցուցած ըլլալով, փոխ առած ըլլայ Ղուկաս Վրդ. Կեղեցիի
մուծած կարգաւորութիւնը³¹:

Երբ նորընծայ Մովսէս Վրդ. իր քարոզութիւններուն նուիրուած
էր, Սարգիս Վրդ. Անբերդցի, Տէր Կիրակոսի եւ Պօղոս Վրդ. Մովս-
ցիի կողքին, Հայաստանեայց եկեղեցիին բարեկարգութեան ձեռնադր
չեղաւ առանց ընդդիմութեան: Ահա այս մասին ինչ կը գրէ Գրիգոր
Դարանաղցի. «Տէր Մօսէս Վարդապետն, Լուսաւորիչն Արեւելեան եւ
կարգաւորիչն ամենեցուն եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, վա-
նաց եւ անապատականաց...», պարտադրեց, կը գրէ, բոլոր «անա-
ռակ եպիսկոպոսաց» անապատ մեկտեսանալ, ու սահմանեց ըստ կա-
նոնաց «դի այլ մի՛ լիցին Եպիսկոպոս, բայց յաթոռակարաց», այս-
ինքն բացի Առաջնորդ եպիսկոպոսներէն³²:

Մովսէս Վրդ.-ի այսպիսի արդի առաքելութեան դէմ ելան վարդ-
մը անաբժան եպիսկոպոսներ ու արեղաներ: Անոնց ձայնակից եղած
են, ժամանակակից անձերու վկայութեան համաձայն՝ նաեւ վաթո-
ղիկոսներ, որոնք բանադրանքի սպառնալիքով փորձած են լռեցնել
վարդապետը: Անոնցմէ յիշատակուած է յատկապէս Մելքիսեդ Կա-
թողիկոս:

Մելքիսեդի եւ միւս եպիսկոպոսներու ու վարդապետներու հակա-
ռակութիւնը Մովսէսի այդ առաքելութեան՝ առաջ կու գար անոր
հեղինակաւոր Կեցարէն, եկեղեցական բարեկարգութիւնը ծաւալելու
մէջ: Գրիգոր Դարանաղցի կ'որակէ զայդ «բարեունարկան դաւաղանաւ
եւ բարձրագոյն իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան»³³. եւ աս-
տիկա դեռ երբ Վարդապետ էր: Միշտ նոյն Գրիգոր Դարանաղցիի վը-
կայութեան համաձայն, զոյգ կաթողիկոսներ, Մելքիսեդ ու Դաւիթ՝
կը մրցէին սոսու եպիսկոպոս ձեռնադրելու մէջ՝ վանքերուն արեղա-
ները, «յլասն միմեանց նախանձու...», եպիսկոպոսներ՝ որոնք լքած
լուսադարձ վանքերը, գիւղերը սփռուած, կը զբաղէին բազմացնելու
իրենց այգիները, բուրաստանները, ոչխարներու հօտերը՝ «խրոն զմի
մի մեծատանց աշխարհականաց»³³:

31. Աճ, էջ 170-171:

32. ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱԳԻ, էջ 284:

33. Աճ, էջ 284, 296:

Մովսէս այսպիսիներուն դէմ մարտ կը մղէր, մինչ «չատ ոմանք ի Կաթողիկոս Մելքի(սեդ) ապաւինելով՝ ոչ կամէին ելանել ի տեղւոյն իւրեանց եւ ի կալուածոցն հրաժարել»։ Մովսէս բռնի միջոցներու ալ կը դիմէր, «յափշտակել տայր բռնաւորացն զարտ եւ զայդէս նոցա եւ զամենայն կալուածս եւ զտունս նոցա յաւարի տայր առնել եւ զիւրեանքն բռնութեամբ բերէր ի կարգս խստակրօնս մուծանէր»։ Հաւաքեց, կը գրէ, անառակ եպիսկոպոսները, որ վանքերու մօտ գիւղերը կը բնակէին, «եւ արդիւեաց ի նոցանէ զսուտ անունն եպիսկոպոս գոյն եւ բռնութեամբ կացոյց ի կարգս անապատաւորաց...»։

Կարապետ Վրդ. Զուղայեցի, աշակերտ Ադարիա Վրդ.ի, եւ որ դաւադան առեր էր Մկրտիչ Վրդ. Պարբերդցիէն, կը գրէ՝ թէ Մովսէս Կթղ.ի ձեռքը ինկայ, որ էջմիածնի վանքը զիս արդեապիտակեց, բայց ես փախայ մինչեւ Համաշէն։

Հ. Ակինեան, Մովսէս Տաթեւացիի նուիրած արժէքաւոր մենադրութեան մէջ, կը յիշատակէ թղթակցութիւն մըն ալ, որ այդ շըրջանի անցուղարձերու մասին լոյս կը սփռէ։ Նախ կը յիշատակէ անցք մը, Գրիգոր Կեսարացիի նամակէն, ուղղուած Մելքիսեդ Կաթողիկոսին, ենթադրաբար 1615 թուին, ուր խստակրօն Կեսարացիին կը մեղադրէ Կաթողիկոսը, թէ ինչո՞ւ կը հակառակէր՝ աստուածային օրէնքներուն վրէժխնդիր՝ անօրէնութիւնը յանդիմանող Վարդապետներուն, եւ կը բանադէր, փոխանակ անոնց թիկունք կանգնելու։ «Երրորդ անկարգութիւն քո այս է, կը գրէր, զի զոր ինչ Վարդապետ, որ զճշմարիտն խօսի կամ վասն աստուածային օրինացն վրէժխնդրութեան զձեռ օրինացն հակառակութիւն յանդիմանէ...» կը բանադրես։ Անով ըսել կ'ուղես «զճշմարիտն մի՛ խօսիք, որ մեր սրտութիւն ոչ յայտնեցի. զօրէնդ աստուածային մի՛ ուսուցանէք, որ անօրէնութիւն մեր ոչ յանդիմանեցի»³⁴։

Գրիգոր Դարանազցի ալ, տեղեակ ժամանակի անցուղարձերուն, կը գրէ թէ Մելքիսեդ խեթիւ կը նայէր Մովսէս Վրդ.ին, ինչպէս նաեւ իրեն զործակից եռանդուն Պօղոս Վրդ. Մովսեցիի, «վասն չար թուելոյ նոցա վարուցն եւ առաքնութեանցն եւ սահմանադրութեանցն...», եւ թէ զանոնք մատնած է Երեւանի Ամիրդունա խանին, որ սակայն ուղղամտութեամբ կը պաշտպանէ թէ՛ Մովսէս Վրդ.ը եւ թէ՛ անոր միաբանները³⁵։

34. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ Գ. Վ., Թարոս Ագաբ, Պոլիս, 1879, հտ. Բ., էջ 283-284։ ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՅԷ, էջ 27։

35. ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, էջ 288, 290։

Ակամատես Միսիոնարի մը վկայութիւնը

Սպահանի լատին միսիոնարներու վարմեղական մեծաւորը, Հայր Եւդիմէոս (Ս. Բենեդիկտոսի), 1624–1626 տարիներուն, առիթ ունեցած է ճանչնալու Ժէ. Ղարուն առաջին քառորդին Արեւելահայութեան մէջ տեղի ունեցող վանականութեան վերանորոգումին: Տեղեակ Մեծ Ամապատի սկսած շարժումին, գովասանքով վարտայայտուի տեղեկագրի մը մէջ, ուղղուած Հաւատոյ Տարածման Ժողովին, որու 24 Փետր. 1627ի նիստին վը դեկուցուի յիշեալ գորութիւնը:

Այս տեղեկագրութեան համաձայն, վարդապետները «մեծ փութով ուշադիր են մանուկներու կրթութեան, որոնք կը հրահանգեն իրենց կրօնին մէջ. Սպահանի մէջ ունին հինգ դպրոց, ուր կ'աշխատին բերանացի սորվեցնել մանուկներուն՝ Սաղմոսներն ու Ս. Գիրքէն դանաղան անցքեր»:

Տեղեկագիրը վեր վը հանէ անոնց խոտակոտն վեանքը. քանի մը վարդապետներ են, կը գրէ, եւ «բաժնուած զանազան հայաբնակ վայրերու վրայ, առաքելաբար կը շրջին երկրէ երկիր, գիւղէ գիւղ քարոզելով, ուսուցանելով եւ խորհուրդներ մատակարարելով»:

Կանխապէս, կը գրէ, առ ի չգոյն այսպիսի հովուական խնամքի, հաւատացեալներու մէջ շատ մը անկարգութիւններ կը գործուէին, մինչեւ իսկ հաւատուրացութիւններ:

«Այս վարդապետներու վեցադը շատ շինիչ է եւ համեստ, անոնց զգեստը անպաճոյճ է եւ կը կրեն մարմնոյ վրայ կարծր քուրճ մը. ունին շատ եւ երկար պահքի օրեր. միս՝ միայն տարւոյն հինգ դիւաւոր տօներուն կը ճաշակեն, իսկ գինի՝ ինչ ինչ տօնական օրերու միայն կը խմեն»: Բացի ամէնօրեայ ժամասացութենէ, «ամէն օր կը քաղեն բովանդակ Սաղմոսարանը. գիշերուան մեծադոյն մասը վանքընեն հսկումով, եւ երբ առաւօտ կ'արթնան, ժամերգութիւնը տըրսերէ առաջ, ընդհանուր խոստովանանք կ'ըլլան եւ կու տան հաւատոյ դաւանութիւնը. այս ամէնը կէս ժամէ աւելի կը տեւէ»³⁶:

Արիւնեան կը գրէ թէ Տեղեկատուն մօտէն ծանօթ էր Մովսէս Տաթեւացիի, Արիստակէս Շամբեցիի եւ Խաչատուր Կեսարացիի: Անշուշտ տեղեկ էր նաեւ այն թուղթին զոր այս երեք վարդապետները Հռոմ Ուրբանոս Ը. Պապին առաքած էին տարի մը առաջ, 1626 Օգոստոս 17ին, ինչ որ քիչ յետոյ պիտի տեսնենք:

Հաւանորէն կարմեղեան այս միսիոնարը այցելած էր Մեծ Անապատը, այնքան մանրամասն վարենալ նկարագրելու համար միանձնելու կեանքի օրակարգը:

36. AP. Lusitania - India et Japonia, vol. 189, fol. 258-259. ԱԿԻՆԱՆ, Ամդ, էջ 167-168:

Մովսէս Տաթևացիի եւ Ս. Էջմիածնի Աթոռի հարցը

Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց Թորոս Աղաբաբի մէջ շահկան վաւերագիրը մը արտագրած է, որ ուղղուած է «Վեհին Մեծի», ուրեմն չորս կաթողիկոսներէն մէկուն: Վանայ եւ շրջակայքի Առաջնորդներուն, Եպիսկոպոս ու վարդապետներուն, քահանաներու եւ համայնքին անունով է վաւերացուցած:

Գրութիւնը թուական չունի, բայց ղէպքերէն դատելով, 1615 թուին կը գետեղեն բանասէրները, իսկ Վեհ՝ Մեքիսեդ Կաթողիկոսն է: Դժբախտաբար ստորագրութիւններ կը պակսին հոն: Նամակը խճագորդը հաւանաբար նոյն ինքն Գրիգոր Վրդ. Կեսարացին է: Արիւնեան վը հաստատէ թէ 27 Օգոստոս 1615ին, այս նամակը Ասլան Ղալիբի ձեռքով հասած է Արեւելք, ու կարդացուած է աշխարհափոփով բաղմութեան ներկայութեան³⁷:

Վաւերացուցած մըն է որ շահկան է իր բովանդատութեամբ, եւ լոյս վը սփռէ ժամանակը յուղող խնդիրներուն վրայ:

Գրուածքին հեղինակը վը մատնանջէ անկարգութիւններ, — բաժնուած հինգ գլուխներու, — որոնք ժամանակի Առաջնորդներուն, եւ նոյն ինքն Մեքիսեդի թուրամորթութեամբ՝ ծաւալած էին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ:

Բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Ա. Կը մեղադրէ Մեքիսեդը թէ մէկ քաղաքի կամ դաւառի վըրայ երկու, երեք, չորս եպիսկոպոս կ'օծէ միանգամայն, «յլասն արծաթասիրութեան», տղէտ, հերձուածող կամ ուրացող անձներ: Մուշ՝ թրքացած Մրդիկն՝ Ս. Էջմիածնի Աթոռակալ ըրիր, կ'ըսէ, եւ նման այլ բաներ: «Այս ի՞նչ օրէնք է որ մէկ վնոջ հինգ այր լինի». եւ ստով թեմերու մէջ պառակտումի, մինչեւ իսկ արիւնահեղութեան պատճառ վ'ըլլաս, վը դրէ:

Բ. Նուերակներ կը դրկես թեմերուն, կը դրէ, լրբադոյն անհատներ, որոնք Աստուծոյ երկիւղը չունին, որոնք «երկարք, պըճնեալ հանդերձիք» ու պաշտօնեաներով խրոխտաբար կը շրջին, անտեղեակ դրոց «եւ օրինաց բնաւին անծանօթ, ... ոչ ճանաչեն զհաւատս քրիստոնէութեան թէ զինչ է»: Անընդունակ առաքելական դործի, հանգանակած գումարները վերուխումի կը վատեն, Ս. Աթոռին ալ օգուտ չեն բերեր:

Գ. Երբորդ մեղադրանքը վերեւ յիշատակեցինք. Առաքելաջան վարդապետներուն բերանը կարկեցնելու համար՝ մինչեւ իսկ բանադրանքի կը դիմես, կ'ըսէ Մեքիսեդին, առանց խորհելու թէ երբ բանադրանքը օրէնքի համաձայն չէ՝ անզօր է:

Դ. Չորրորդ մեղադրանքն է՝ այլադգինեցում վաճառելը Ս. Հովհաննիսյանի նշխարները. «որք հաստատուն սինը էին ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից» եւ պարծանքը Ս. Աթոռիդ:

Նմանապէս Ս. Գրիգորի Աջը դերութեան մատնեցիք օտար աշխարհ, եւ առանց այդ Ս. Աջին մեռնոն կ'օրհնես, ընդդէմ ընկալեալ աւանդութեան:

Թողունք որ «ի մէկ Աթոռի վերայ երեք կաթողիկոս էք կարգեալ», որոնցմէ իւրաքանչիւրը՝ «ի յիւր զնացեալ երկիրն ինքնազլուի վաթողիկոսութիւն առնէք»: Առաջինը Դաւիթ Կաթողիկոսը հղած լլլալով, ա'ն է օրինաւորը, կը գրէ. «եթէ առաքելութիւն լլլաս որ նա հրաժարած է, «հաւ եւ այն հրաժարելոցն մինն դու ես», կը գրէ:

Իրօք ալ երկուքին համաձայնութեամբ, պարտքերու բռնէն աղատելու յոյսով էր որ Սրապիոն Վրդ. Ուրհայեցիին վրայ ուզեցին փոխադրել իշխանութիւնը. սակայն անոր չթողուցին որ խաղաղութեամբ վարէր իր պաշտօնը:

Ե. Հինգերորդ մեղադրանք՝ թէ Մելքիսեդ ձեռնարկած է «զմեր ուղղափառ հաւատս խախտել...», եւ տանիլ՝ «ի հերձուածոցութիւն եւ յուրացութիւն», միաբանելով Հռոմի Եպիսկոպոսին հետ, ընդունելով Գաղիկեղոսի ժողովը, «եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւն ասելով»:

Գրիգոր Կեսարացի հոս կը թափէ առատօրէն իր թոյնը Ձաքարիս Վրդ. Վանեցիի դէմ, որ Վարդգէի առաջնորդութենէն արտաքսուած՝ Մելքիսեդ Կաթողիկոսի կողմէ Հռոմ իբր պատուիրակ զրկուած էր, եւ որ յետոյ Պոլսոյ Աթոռը գրաւեց, մրցակից նոյն ինքն Կեսարացիին: Գու ձեռագիրդ Հռոմի Պապին տարաւ, կը գրէ, որով կը հաղորդակցէիր յայտնելով դաւանակցութիւն այդ Եկեղեցիին հետ: Զեռագիրդ որ տպել տուած են Հռոմ ու առաքած Լեհաստան, Վենետիկ, այլեւայլ տեղեր, որմէ օրինակ մը Ամիդ եկած է, եւ Աւետիս Կաթողիկոս հետը առած էր, օրինակ մըն ալ Համթեցիք ինծի զրկեցին:

Կեսարացին կը թխադրէ Մելքիսեդին՝ ժթէ կ'ուզես որ քեզ ընդունինք իբր Կաթողիկոս, դադրեցուր այն անկարգութիւնները որ վերեւ թուեցինք, եւ եթէ ճիշտ է՝ որ դուն ես հեղինակը Հռոմ զըրկուած թուղթին՝ հերքէ եւ պապանձեցուր Ձաքարիս Վրդ. Վանեցիին³⁸:

Տխուր է անշուշտ պատկերը զոր կը ներկայացնէ այս վաւերաթուղթը, Հայ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն նուիրապետութեան անկումը եւ զեղծումները: Գովելի է նաեւ նախանձախնդրութիւնը Կեսարացիին՝ ի խղիւր բարեկարգութեան: Բայց կարեկցութեան արժանի է անոր նախապաշարումը քրիստոսաբանական հարցին, ինչպէս նաեւ Եկեղեցիներու կաթողիկէ հաղորդակցութեան շուրջ Վարդապետի մը՝

38. Թարոս Ագաթ, Հտ. Բ., էջ 280-293:

ճանչցուած իբր դարուն վարեւոր դէմքերէն մէկը: Արդեօք անտեղեակ էր Կեսարացիին թէ Դաւիթ Կթղ.ն ալ, Մեղրիսեղի ժամանակակից, Հռոմ գրած էր: Իր աշակերտն ալ Մովսէս պիտի գրէ թէ՛ իբր Վարդապետ եւ թէ՛ իբր Կաթողիկոս, յայտնապէս շեշտելով Հռոմի Եպիսկոպոսին թէ Հայ Եկեղեցիին դաւանանքը, նաեւ քրիստոսաբանութեան նկատմամբ՝ նոյն էր Քաղկեդոնի ժողովին դաւանանքին հետ: Ինչ որ աւելի ուշ, իրմէ վերջը Յակոբ Դ. եւ ուրիշ դաճակաւներ էջմիածնի Աթոռին եւ Եպիսկոպոսներ նոյնը պիտի վրկնեն, Հռոմի հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան բարի տրամադրութեամբ, առանց որ ատուլ ուրացողներ եղած ըլլան եւ Հայաստանեայց Եկեղեցիին դէմ դաւանանած:

Գրիգոր Կեսարացիէն խմբագրուած այս պատճէն-նամակին հետ սերտ աղերս ունի Մովսէս Տաթեւացիին ու Արեւելահայքին մէջ յարուած Հայրազ իշխանին ստորագրութեամբ գրուած յարգալիր նամակը, որ կը սկսի «Աստուածային միացեալ...» բառերով, եւ որ ուղղուած է Կեսարացի Վրդ.ին: Այս նամակը Ալիինան Հաւատաստիւնի դիւանէն հանած ու հրատարակած է՝ բազմիցս յիշատակուած իր մենագրութեան մէջ:

Մովսէս «բանի սպասաւոր», կը գրէ, Գրիգոր Կեսարացիին, որ սուտ եղբարց մէջ՝ իբր օձերու վիրապը ձգուած մէկն է. վը տեղեկացնէ թէ Ասլան դպիրը բերած է անոր նամակը եւ վարդացած են «գլխաւոր կրօնաւորացն» ներկայութեան, արտասուելից աչքերով: Ապա շարունակելով՝ կը գրեն. Ս. Խաչի տօնին, 10 Սեպտ. 1615ին, Հայկազ իշխանէն, իր սեփական գիւղը շինել տուած Եկեղեցիի նաւակատիքին՝ համայնքային ժողով մը գումարուած է: Հոն ներկայ եղած են «Պօղոս (Մովսէս) Վարդապետ եւ Թումաս Եպ.», Անապատի, և ալ Երկու Եպիսկոպոսք Տաթեւու, զոր ոչ արժանի համարիմ անուան(ս) նոցա գրեւ ի թղթի աստ»:

Ժողովին մասնակցած են բազմաթիւ քահանաներ, մեկը եւ տա՛նուտեարք եւ ժողովուրդ, որոնք եկեղեցիի նաւակատիքի առիթով եկած էին:

Եկեղեցիին օծումը վատարուած է մեծ շնորհութեամբ: Յաջորդօրէն Հայկազ իշխան խնճոյք մը սարքած է, ուր ներկայ եղած է նաեւ Խօճա Ասլան: Ճաշէն վերջ կարդացուած է, վերեւ յիշատակուած՝ Գրիգոր Կեսարացիին իրենց ուղղուած պատճէն-նամակը: Երբ կը վարդացուէր, վը գրէ, իշխանը՝ «[ի] խորոց սրտէ հառաչէր» ու վարտասուէր ըսելով «Թէ արիւն իմ ընդ ձեզ եւ ընդ անապատաւորացի խանենցի՝ վասն հաւատոյ եւ կրօնից սուրբ հարցն». ու աւելցուցած է նաեւ, թէ Խօճա Նադար՝ Շահ Աբասին բռնել տուած էր զՄեղրիսեղ Կաթողիկոսն որպէս զի սպաննէր, եւ թէ ինքը եղած է աղատել տրուողը, «զձեր խրատն չէի լսեալ» վրտէ:

Նամակադիրը շարունակելով կը յարէ. Այժմ Դաւիթ Կթղ. Սպասան դացած է, իսկ Աւետիս Էջմիածինն է «եւ ասլիս զդեցեալ», — այսինքն կրօնաւոր եղած, — մեզի սիրալիլ դիր ուղղած է: Երուսաղէմէն մեր դարձին իր վրայ նշմարեցինք, կը գրեն, աստուածապախութեան նշաններ:

Գալով Կեսարացիի թուղթին՝ կը դրեն. Յետ խորհրդակցելու Պօղոս Վրդ.ին, Անապատականներու եւ Հայկաղ իշխանին հետ, ահա մեր տեսակէտը. «որ զնամք ի Սպասան, քարոզեմք ջուղայեցւոցն դաստուածային բանն ի սուրբ հարցն փանոնաց, այն սուտ կաթողիկոսքն կամ սիրով հրաժարել, անապատս մտանել. ապա թէ բուռն իշխանութեամբ ընդդիմանայ՝ մահացուցանել կամք լիցի՝ թէ ջուղայեցիքն միաբանին ընդ մեզ»: Ուրիշ խորհրդակցութիւններ ալ եղած են «յասն Աստուծոյ օրինացն»: Այս ձեւով կը փոփոխի նամակը, Մովսէս Վրդ.ի եւ իշխանին փնթով³⁹:

Հ. Ակինեան, «Մահացուցանել» բառին կապակցութեամբ ունի հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Այսպէս յօրինարին. խօսքն անշուշտ երկու կաթողիկոսներու իշխանութիւնը չէղոքացնելու մասին է»:

Երկսայրաբանութեան առաջին մասը, մեզի համաձայն, չէղոքացնել է երկու կաթողիկոսներու աղդեցութիւնը. իսկ երկրորդ մասը՝ «մահացուցանել» եթէ ջուղայեցիք միաբանին՝ ասացուածքը դժուար է պարզապէս իբր չէղոքացնել հասկնալ:

Մենք այլապէս կը մեկնենք նախադասութեան այդ անցքը: Դրժրախտաբար նամարին բնադիրը չունինք, այլ միայն օրինակը: Կը խորհինք թէ «մահացուցանել» բառը բնադրին մէջ հաւանաբար ունէր հարցական պարոյկ մը, որ օրինակին մէջ ինկած է. ինչ որ կը փոխէ հիմնովին նախադասութեան իմաստը: Գուցէ ժողովականներէն ու մանց կարծիքը եղած ըլլայ՝ անհետացնել մէջտեղէն զանոնք, «մահացուցանել»ով, այս է սպաննելով, զոր նամակադիրը հարցական ձեւով կը հաղորդէ նամակընկալին, իբր տեսակէտ մը՝ որ կողմանալիցներ ալ ունեցած է ժողովականներուն մէջ:

Ամէն պարագային պատմութիւնը չ'ըսեք թէ մէկը կամ միւսը վերոյիշեալ կաթողիկոսներէն մահափորձի ենթարկուած ըլլայ:

(Շար. 1)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

39. ԱԿԻՆԵԱՆ, Անդ, էջ 28-33: Ակինեան այս նամակին պատճէնը հանած է Հաւատափիւրի ժողովի դիւանէն, սակայն տեղը չի նշանակեր: Իսկ էջ 30, Ծանօթ. 11, Անապատը ուր հաւաքուած էին, ոչ թէ Մեծ Անապատն Տաթեւի է, այլ Հօջանց (Հօշանց), որ կը գտնուէր Միւնեաց Աղաւէճը դաւառը, եւ Հայկաղ իշխանի սեփական նոյնանուն դիւղին մօտն էր: Երկու եպիսկոպոսներու անունները դանց կ'ընէ նամակադիրը, կ'ենթադրէ ըլլաւ, մէկը Մեքսոպ եպս. Առաջնորդ Տաթեւու, որ Մովսէսի հովառակորդներէն էր, կը գրէ, իսկ միւսը Զաքարիա Առաջնորդ Վայոց Ձորոյ:

Résumé

MOVSĒS III TAT'EVAC'I CATHOLICOS D'ETCHMIADZINE

Mgr. KARAPET AMATOUNI

L'auteur nous trace, puisés de divers sources historiques, les traits saillants de la vie de cette illustre figure que fut le Catholicos Movsēs III.

Né entre 1577/1578, en la province de Siunik, Movsēs entra très jeune au monastère de Tat'ev et il fut ordonné prêtre célibataire à l'âge de quinze ans. Il fit ses études dans le monastère d'Amit' sous la direction de Serapion Vardapet Ourhayec'i qui fut Catholicos d'Etchmiadzine entre 1603 et 1606. Il fut par la suite disciple de Krikor Vardapet Kesarac'i qui fut par trois fois Patriarche arménien de Constantinople. Il fit divers déplacements entre Jérusalem, Constantinople et Amit'. A l'âge de 38 ans, en 1612, il reçoit le grade de Vardapet des mains de Krikor Vardapet.

L'auteur nous donne aussi une description générale de la situation désastreuse et triste de l'Eglise arménienne de l'époque, et contre cette situation Movsēs Vardapet se batit avec ardeur par l'exemple de sa propre vie et par la prédication.

A cette époque, le monachisme arménien aussi avait besoin d'urgence d'un renouveau salutaire dont se firent les promoteurs et fondateurs l'Evêque Sarkis Anpertc'i et Ter Kirakos Trabizonc'i qui précisément fondèrent le grand Ermitage de Tat'ev.

C'est en 1613 que Movsēs Vardapet entra au monastère de Tat'ev et où il trouva en la personne de Połos Vardapet Mokac'i un confident sûr et un collaborateur sérieux. Les moines de Tat'ev trouvèrent trop sévères et exigeantes les prises de position envers eux de Movsēs et Połos qui durent se transférer du monastère au grand Ermitage d'où ils sortaient de temps en temps pour prêcher aux alentours. C'est ainsi qu'ils ouvrirent des écoles et fondèrent de nouveaux monastères, entre autres trois monastères de moniales, et selon le témoignage des contemporains, Movsēs Vard. pourvenait des besoins matériels et spirituels d'au moins huit cents personnes. C'est ainsi que commence le début du renouveau culturel du monachisme arménien au XVIIe siècle. Par ce renouveau renaît à nouveau l'art d'enluminer et de copier les manuscrits.

Nombreux et fameux furent les disciples de Movsēs Vard. qui marchèrent sur les traces de leur Vardapet.

La position courageuse et décisive de Movsēs Vard. dans l'œuvre de renouvellement de l'Eglise arménienne, lui créa une position farouche de la part des autorités religieuses, entre autres surtout celle du Catholicos Melk'iset qui arriva jusqu'à le dénoncer au Khan Amircouna d'E-révan, qui le mit en prison. Grâce à la médiation de riches marchands de Djoulfa, Movsēs Vard. put être finalement libéré.